

662272

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

XV.

De Sigetho
Hungariæ propugnaculo

/ZRÍNYI-ALBUM/

Wittenberg, 1587.

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BUDAPEST, 1987.

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

alapította:

VARJAS BÉLA

szerkeszti:

KÖSZEGHY PÉTER

XV.

DE SIGETHO HUNGARIAE PROPUGNACULO

(ZRÍNYI-ALBUM)

WITTENBERG, 1587.

69936

DE SIGETHO HUNGARIAE PROPUGNACULO

(ZRÍNYI-ALBUM)

WITTENBERG, 1587.

SZABÓ ANDRÁS

tanulmánya

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

AKADÉMIAI KIADÓ

1987.

662272

A faksimile szövegét közzé teszi:

KŐSZEGHY PÉTER

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Megjelent a Kulturális és történelmi emlékeink
feltárása, nyilvántartása és kiadása
kutatási program keretében.

ISBN 963 734150-1

A kiadásért felelős: Klaniczay Tibor
Készült a Magyar Színházi Intézet nyomdájában,
Budapest, I., Krisztina körút 57.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 6744. 88. sz.

Négy száz esztendeje, 1587-ben jelent meg Wittenbergben a „De Sigetho Hungariae propugnaculo”, közismertebb nevén a Zrínyi-album, amely latin nyelvű alkalmi versekkel, képekkel és történeti művekkel állított emléket a szigetvári hősnek.¹ A szakirodalom számon tartja e könyvet, mint a „Szigeti veszedelem” forrását, s a téma eposzivá válásának egyik jelentős állomását.² Tudjuk, hogy megvolt, illetve ma is megvan a költő Zrínyi Miklós könyvtárában.³

Részletesebb elemzése előtt azt a történelmi helyzetet kell felvázolnunk, amelyben létrejött: az 1570-es 1580-as éveket. A formális béke és a kisebb portyák, összecsapások két évtizede ez; az utolsó nagy török hadjárat 1566-ban éppen Szigetváron ért véget Zrínyi kirohanásával, a vár elestével és Szulejmán szultán halálával, így nem is csoda, ha ez az esemény jelképes jelentőségűvé növekedett. A német nyelvű röplapok sokaságán túl magyar nyelvű históriás ének született róla, az egyik túlélő, Ferenac Črnko, Zrínyi kamarása, horvát nyelvű beszámolót írt az ostromról, amelyet latinra, németre és olaszra is lefordítottak; a humanisták versben és prózában, Magyarországon és külföldön elbeszéltek, elégiákat és epigrammákat költöttek róla, s végül Krnarutic horvátul is megverselte.⁴ A kortársak jól érzékelték, hogy megtört az a lendület, amellyel a törökök huszonöt év alatt elfoglalták az ország szívét, s ezt összekötötték Szigetvár és Zrínyi nevével.

I.

Akárcsak a XVII. századi eposznak, a Zrínyi-albumnak a létrejötté is – többek között, s talán elsősorban – a szoros családi kapcsolatoknak köszönhető: a kezdeményező és a kiadvány költségeinek viselője Zrínyi Miklós veje, Forgách Imre volt.⁵ Forgách Imre (1540–1599) alakja az utóbbi időkben nem foglalkoztatta az irodalomtörténetírást, inkább unokaöccse, a Justus Lipsiussal is levelet váltó Forgách Mihály volt előtérben.⁶ Forgách Imre gyermekkoráról, tanulmányairól semmit sem tudunk, nem lehetetlen, hogy külföldön is tanult. A család protestáns feléhez tartozott, fivérei Simon, Pál és Ferenc voltak – Forgách Ferenc, a történetíró, a viszonylag hamar elhunyt Pál, és Simon, a katona, Forgách Mihály apja, aki magyar nyelvű széljegyzeteket írt Ferenc történeti munkájához.

Az első adatok Imréről az 1560-as évekből vannak. 1563-ban, mint ifjú, felszolgált Miksa koronázásakor a díszében, s itt aransarkantyús vitézzé ütötték. 1564 elején Forgách Ferencsel együtt Bécsben volt, ahová is Gyalui Torda Zsigmond küldött mindkettőjüknek levelet.⁷ 1568-ban a családi birtokfelosztás során a gimesi és komjáti uradalmakat kapta meg, a következő év január 11-én Nagyidán tartotta esküvőjét Perényi Erzsébettel.⁸ Apósától, az 1557-ben Munkács ostrománál elesett Perényi Mihálytól (aki ifjúkorában Stöckel Lénárd tanítványa volt Bártfán)⁹ örökölte azt a nyomtatott Eber-kalendáriumot, amelyben a kor szokása szerint feljegyezte családjának eseményeit.¹⁰ 1569-ben a Dobó-Balassi féle összeesküvéssel kapcsolatban ő is gyanúba keveredett, ezért rövid időre Erdélybe menekült. Első feleségével Nagyidán, Gimes várában és Komjátiban lakott, itt Huszár Gál volt a prédikátora és atyai jóbarátja,¹¹ Nagyidán pedig az a Ceglédi János, aki később, a vizsolyi Biblia kinyomtatásakor Vizsolyban működött.¹² Perényi Erzsébettől négy gyermeke született, mindegyik korán meghalt, az utolsó, a három órát élt Imre 1575. július 4-én az anyja halálát okozta.

Alig egy esztendő múlva, 1576. június 24-én Forgách Imre újra megnősült, Zrínyi Katalint, Zrínyi Miklós leányát és Thurzó Ferenc özvegyét vette Bicsén feleségül. Második házastársától

hét gyermeke született, közülük került ki három leánya, akik a felnőtt kort is megérték: Mária, Ilona és Zsuzsanna. Rövidesen családi perpatvar támadt mostahafia, Thurzó György neveltetése körül: Thurzó Szaniszló azzal vádolta meg Forgách Imrét, hogy fogságban tartja és nem taníttatja a gyereket. Hiába védekezett Forgách azzal, hogy tisztességesen nevelteti a szászországi Christoph Echard mester, házi orvos és házitanító segítségével, Thurzó Györgynek a király döntése értelmében Ernő főherceg udvarában kellett folytatnia tanulmányait.

1583-ban vette zálogba Forgách Imre Trencsén várát, ettől kezdve ide tette át székhelyét, s egyúttal Trencsén vármegye főispánja is lett. Zrínyi Katalin 1585. április 26-án, Bicsén, Juliana nevű leányuk szülésébe belehalt, s így Forgách másodszor is özvegyen maradt. Noha ezt a feleségét „animae dimidiae meae”-nek (lelkem felének) nevezte, néhány hónap múlva már megindultak a tárgyalások a harmadik házasságáról, amely rendkívülinek ígérkezett. Az ügy politikai háttéréhez tudnunk kell, hogy Forgách Simon és Imre már 1577–1578 óta részt vett abban a főúri szervezkedésben, amely Báthory István esetleges magyarországi hadjáratát kívánta támogatni.¹³ Az összeesküvés többi tagja: Batthyány Boldizsár, Nádasdy Ferenc, Forgách Simon, Zrínyi György és mások 1579-ben (Ecsedi Báthory István esküvőjére, Varannóra menet) éppen nála, Árva várában gyűltek össze egy nagy találkozóra a Thurzó-gyerekek dolgának ürügyén.¹⁴ Ez a kapcsolat magyarázza, hogy Báthory közvetítésével 1586. szeptemberében megkérte Szidónia Katalinnak, a tescheni herceg özvegyének a kezét, aki Ágost szász választófejedelem unokahuga volt. A leánykérést lebonyolító leveleket, Báthoryét Ágosthoz és Szidónia Katalinhoz, valamint Ágost választását Forgách ki is nyomtattatta,¹⁵ innen tudjuk, hogy a válasz – nyilván a jó előkészítés miatt – rögtön igenlő volt. Az esküvőt 1586. február 6-án és 7-én tartották Teschenben. Magyarországról egész főúri küldöttség indult február 3-án Vágbesztercéről, a gyülekezőhelyről, Sziléziába,¹⁶ a magyar Királyt, Rudolfot, Nádasdy Ferenc képviselte.¹⁷ A fényes esküvő háttérében álló politikai tervek azonban még ebben az évben füstbe mentek: meghalt Ágost szász választófejedelem (s utódja, Keresztély, egészen más vallás- és

külpolitikát folytatott), s elhunyt Báthory István lengyel király. Maga a házasság sem sikerülhetett túlságosan jól: Szidónia Katalin 1588-ban hosszabb időre visszament Teschenbe, magára hagyva a férjét. A következő évben már ismét Magyarországon volt, de ekkor Gimes várában váratlanul meghalt, testét a tescheni családi sírboltban helyezték végső nyugalomra. Az özvegy főúr nem nősült meg többször, 1593-ban Trencsént is átengedte Illés-házy Istvánnak és Komjátiba húzódott vissza, leányait – anya és mostohaanya híján – Zay Péter özvegye nevelte. 1599-ben halt meg, egy évvel túlélve hosszú életű bátyját, Forgách Simont.

Forgách Imre 1586-ban házassága révén olyan helyzetbe került, hogy könyvet nyomtathatott ki Szászországban. A lehetőség egy vérbeli humanistának jutott, ami már abból is látszik, hogy nem lehet egyértelműen eldönteni: melyik protestáns vallásfelekezetnek volt tagja. Nagyidán helvét irányú prédikátora volt (Ceglédi János), Komjátiban pedig az inkább lutheránus Huszár Gál, akit második apjának nevezett. Később Huszár János (Gál fia), aki kálvinizmusa miatt elvesztette az állását, éppen az ő tanácsára fordult támogatásért a kassai városi tanácshoz.¹⁸ Patrónusa volt Bornemisza Péternek is – Forgách Simonnal, Balassi Andrással és Istvánnal együtt biztatta egy kis postilláskötet és a Biblia kinyomtatására.¹⁹ Szlovák lutheránus prédikátorait és tanítóit Wittenbergbe küldte felszentelésre,²⁰ 1586-os végrendeletében meghagyta, hogy lányai csak ágostai hitvallásúhoz mehetnek férjhez²¹ (ezt az orthodox lutheránus szász uralkodócsaládra való tekintettel köthette ki), ugyanakkor alumnusai közé tartozott a helvét hitvallású Csanádi János és Cibrádi Mihály (róluk később részletesen is lesz szó), s hazai valamint külföldi tudós kapcsolataiban a felekezeti korlátokra egyáltalán nem volt tekintettel.

Itthoni barátai közül elsősorban Rimay Jánost kell említenünk, aki 1592. augusztus 20-án Trencsén várából kelezte Justus Lipsiushoz írott levelét, benne a vár urát mint a németalföldi humanista követőjét említve. Ugyanitt sorolja fel Rimay Forgách Mihályt és Révay Pétert (Révay később elvette Forgách Imre leányát, Máriát), ők négyen úgy tűnnek itt élénk, mint egy tudós társaság tagjai.²² Rimay János később is felbukkant Forgách Im-

re környezetében: 1596 tavasza táján az ő levelével érkezett meg Morvaországba Karol Žerotínhoz, az európai tudósvilág egyik jeles főnemesi képviselőjéhez, ahol is összeállította a házigazda 1591-es naplóját,²³ amely máig az ő kézírásában maradt ránk.²⁴

Hasonlóképpen szoros kapcsolatban és állandó levelezésben állt Forgách Kovacsóczy Farkassal, ismerjük egyik hozzá írott levelét, amelyben éppen a kiadási terveiről számol be neki.²⁵ Kovacsóczy levele is ott van a házasságát tárgyaló nyomtatványban: ebben mentegetődzik, amiért ő maga nem lehet ott az esküvőn, s amiért a fejedelem sem tud oda követeket küldeni – egyébként üdvözli az újránősülést, s példaként Dudith András második házasságát hozza fel.²⁶ Bethlen Farkas Históriaja őrizte meg Forgáchnak azt az ismeretlen erdélyi főnemeshez írott levélrészletét, amelyben leírja, hogy jobban mennének a magyarság dolgai, ha Magyarországnak legalább három és Erdélynek két Kovacsóczyja lenne.²⁷

Ismerte a neves pozsonyi humanista kör tagjait is, bár csak azt tudjuk, hogy egy levelében beszél Georg Purkircher és Nicasius Ellebodus haláláról.²⁸

Külföldi összeköttetései közül említettük már Karol Žerotín nevét, ő fél Európával levelezett, s noha jóval fiatalabb volt Forgáchnál, ez nem befolyásolta kapcsolatukat, amint Žerotín hozzá írt és fennmaradt 1596–1597-es levélfogalmazványai tanúsítják.²⁹ Levelezett Dudith Andrással (ennek dokumentumai a magyar-lengyel közös kiadásban készülő Dudith-levelezés későbbi kötetekben fognak majd napvilágot látni), s a Bécsben élő Hugo Blotiuszal.³⁰

Egy humanistát azonban nemcsak a baráti köre jellemez, hanem kivált a művei – Forgách Imrénél ezt is megtaláljuk. Akárcsak a testvéreiben (Ferencben és Simonban), benne is volt történetírói véna: az 1588-as szikszói csatáról írt befejezetlen történeti művének eredeti kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi,³¹ s tudjuk hogy megírta Fülek várának 1594-es visszafoglalását is, ez a munkája azonban elveszett.³² Egyetlen fennmaradt latin nyelvű históriáját, úgy tűnik, a szakemberek idáig el sem olvasták,³³ pedig ez a pontos és szakszerű, ugyanakkor megrá-

zóan drámai leírás, amelyet a magyarországi török hódoltságról ad a bevezetésben, csak a legjobb magyar történetírókra jellemző.

Összefoglalóan azt mondhatjuk: Forgách Imre a magyar későhumanizmus egyik jeles személyisége, akinek tevékenysége joggal érdemli meg a fokozottabb figyelmet.

II.

A Zrínyi-album Forgách Imre által Wittenbergbe küldött kéziratát a szászországi Schneebergben született Peter Weiss (1543–1598), humanista nevén Petrus Albinus Nivemontius rendezte sajtó alá; az ő munkásságában nem ez az egyetlen magyar kapcsolat, ezért érdemes rá is röviden kitérnünk.³⁴ Meissenben, az Odera melletti Frankfurtban, Wittenbergben és Lipcsében tanult, majd 1578-tól Wittenbergben lett a poétika professzora. Az egyetem történetének egyik legkritikusabb időszakában, 1586-ban viselte a rektori tisztséget, 1587/1588-tól viszont I. Keresztély szász választófejedelem titkára és levéltárosa lett Drezdában, s ebben a hivatalában megmaradt haláláig.

Olyan humanista volt, aki a szászországi értelmiséget megosztó ellentétek között mindkét tábor számára elfogadható irányt képviselt. Míg Ágost választófejedelem idejében egyre inkább az orthodox lutheránus párt kerekedett felül, száműzve és bebörtönözve a Melanchthont követő ún. kryptokálvinistákat, addig 1586-tól 1591-ig I. Keresztély idejében a kryptokálvinisták élvezték a hivatalos támogatást. 1591 után azután az orthodox lutheránusok végképp győzelmet arattak, megpecsételve ezt a kryptokálvinisták legfőbb támogatója, Nicolas Krell kancellár kivégzésével.³⁵ Albinus melanchthoniánus volt ugyan, s részese annak a nemzetközi későhumanista társadalomnak, amelynek tagjai többségükben kryptokálvinisták, helvét irányúak és egyházba nem sorolható gondolkodók voltak, teológiai tekintetben azonban mindvégig megmaradt a szigorú lutheri irányzat hívének. A német szakirodalom elsősorban mint szászországi történetíró tartja őt számon, magyarokkal kialakult kapcsolatait is feltehető-

en történeti érdeklődésének köszönhetők. Sok tekintetben párhuzamos jelenség vele kortársa, a szintén szász történetíró Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár³⁶ – mindkettő a lutheránus melanchthoniánusok közé tartoztak, s mindkettőjüknek jó kapcsolata alakult ki a helvét irányú diákokat tömörítő wittenbergi magyar coetussal.

Albinus már wittenbergi professzorsága előtt, 1575-ben feltűnt alkalmi verseivel a wittenbergi magyar kiadványokban: két epitáfiumot írt Beregszászi Lőrinc Péternek Balsaráti Vitus Jánosról megjelent epicedionjához, s gyászverset Szikszai Fabricius Balázsnak Balsaráti életéről szóló humanista halotti beszéde elé (1576).³⁷ Négy alkalmi verssel szerepel a Kassai Császár Györgynek Szikszai Fabricius Balázsról elmondott beszédét tartalmazó kiadványban, s az egész nyomtatvány az ő három költeményével kezdődik (1577).³⁸ A következő évben Laskai Csókás Péter műve (*Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia*) mellett találkozunk üdvözlőversével,³⁹ majd, jókora szünet után, 1586-ban a Zrínyi-albumban is szereplő Forgách-alumnust, Jeremias Sartoriust búcsúztatta.⁴⁰ A Forgách Imre által küldött két művön kívül Baranyai Decsi János Hodoeporiconjának végén található verse az utolsó olyan jel, amelyből arra következtethetünk, hogy magyar barátai vannak;⁴¹ Drezdába kerülésével ezek a szálak valószínűleg megszakadtak.

III.

Rátérve magára a műre, Albinus ajánlása és a szerzők életrajzi adatai alapján egyértelmű, hogy *három fő rétege van. Az első a Forgách Imre által összegyűjtött írások, amelyeket titkára, Ilóczy Mátyás vitt 1586 elején Wittenbergbe. Ilóczy még ez év folyamán váratlanul meghalt, így húzódott el a kiadás másfél évet.*

Tudatos gyűjtésre, s a Zrínyi-kultusz folyamatos továbbélésére utal, hogy rég halott szerzők műveit, verseit is megtaláljuk a könyvben. Közülük elsőként *Forgách Ferencnek* a nevét kell megemlítenünk, akinek a történeti munkájából itt jelent meg az

első szövegrészlet nyomtatásban. Nem eléggé tudatosodott a szakmai közvéleményben, pedig Waczulik Margit már 1966-ban kimutatta, hogy ez a szöveg (főként a második felében) jelentősen eltér attól, amit Forgách Ferenc históriájában olvashatunk.⁴² A történetíró, aki örömmel mondott el minden rosszat kortársairól, Zrínyi Miklóst sem kímélte: rablónak és gyilkosnak nevezte, aki csak hősi halálával feledtette bűneit, mint például Hans Katzianer meggyilkoltatását.⁴³ A Zrínyi-album vonatkozó szövege ezzel szemben a negatívumokat meg sem említi, viszont lényegesen kibővíti az ostrom leírását, részben a névtelen históriás éneke (vagy Schesaeus), részben olyan helyi információk alapján, amelyeket csak egy török történetírónál olvashatunk. Waczulik Margit szerint ezt a hosszabb változatot is Forgách Ferenc írta, ennek azonban ellene mond a szöveg határozottan Habsburgpárti állásfoglalása, s az, hogy nemcsak a Zrínyire vonatkozó negatívumok maradtak ki belőle, hanem a Haditanács elnökének becsmérése is.⁴⁴ Ez inkább a nyugati határon birtokos Forgách Imrére vall, nem pedig testvérére, aki éppen történeti műve megírásakor állt át János Zsigmond oldalára. Ha Forgách Imre dolgozta át fivére művét, érthetővé válik, miért ragaszkodott titkára, Ilóczy Mátyás ahhoz, hogy *Paulus Jovius* közkézen forgó történeti művéből szerepeljen az a részlet, amely Hans Katzianer megöletését jogosnak tartja.⁴⁵ *Ez az epizód csak az eredeti Forgách Ferenc-műben van meg, de a vád súlyossága miatt a cáfolata mégis bekerült a Zrínyi-albumba.*

A könyv megjelenésekor nem volt már az élők sorában az erdélyi származású, Sáros vármegyei nemes, *újfalusi Péchy Gáspár* sem, akinek 1576. november 20-án bekövetkezett haláláról naplójában Forgách a családi események között emlékezett meg.⁴⁶ A kétségkívül humanista műveltségű férfiről nem sokat tudunk. Nádasdy Tamás nádorhoz írott levelei kiadottak,⁴⁷ volt egy azóta elveszett történeti munkája,⁴⁸ s az ő fia az az újfalusi Péchy Zsigmond, aki Forgách Mihály tanuló társa volt Strasbourgban és Wittenbergben.⁴⁹ A Zrínyi-albumban egy Zrínyi-epitáfiuma szerepel, s *Ilóczy Mátyás* is neki ajánlotta az egyik költeményét. Ilóczyról (aki egy helyen Ilovskynak írja magát⁵⁰) egyébként semmi közelebbit nem tudunk, csak azt, amit Albinus ajánlása elmond róla.

Szintén rég nem élt már a könyv egy másik jelentős szerzője, *Szikszai Hellopaeus Bálint* sem. Életrajza ismert: debreceni első-papként – Melius Péter közvetlen utóda volt – halt meg 1575. március 3-án, s az albumbelieket kivéve kizárólag egyházi jellegű mű maradt utána.⁵¹ Már a korábbi szakirodalom is kiemelte költeményeit; övé a legnagyobb terjedelem a magyarországi szerzők közül, s négy verse közül a harmadik strófánként más-más versformát használ – szemben a többiekkel, akik csak disztichonban és hexameterben írnak. Különösen jól sikerült leghosszabb szerzeménye, amely Zrínyi szellemének szájába adva mondja el a történeteket, néhol már átváltva lírából epikába.⁵² Zrínyiről írt versei mutatják, hogy Genfben Théodore de Bèze (Beza) nemcsak mint orthodox teológus hatott rá, hanem mint humanista is. Szikszai Hellopaeus személye figyelemztetés: *a prédikátori műveltség a 16. században korántsem volt még annyira egyoldalú, mint azt sokszor utólag, a fennmaradt művek ismeretében gondoljuk.*

Forgách Imre erdélyi kapcsolatait reprezentálja az antológiában a két jeles poéta, a latinul verselő *Johann Sommer*⁵³ és *Christian Schesaeus*. 1587-ben már mindkettő halott, Schesaeus itt közölt Zrínyi-epitáfiuma először 1571-ben jelent meg Wittenbergben, a Forgách Ferencnek ajánlott „*Ruinae Pannonicae*” részeként.⁵⁴ Az antitrinitárius Sommer Heraclides Jakabról szóló munkáját, a Zrínyi-album ikerpárjaként, szintén Forgách és Albinus adta ki, ugyanebben az évben.⁵⁵

Külön csoportot alkotnak a hódoltságban működő helvét irányú prédikátorok és tanítók. Közülük elsőként *Cibrádi Mihályt* kell megemlítenünk, aki költeményét még mint ceglédi rektor írta alá, ám Forgách Imre alumnusaként 1586 őszen már a wittenbergi egyetemen találjuk, s mint itteni tanuló készíti el a könyv második számú ajánlását. A „ceglédi rektor” megjelölés valószínűvé teszi, hogy versének kéziratát még itthon küldte el Forgáchnak. Nevezetes személyiség *Siklósi Miklós*, aki a század egyetlen olyan magyarországi hitvitájának volt főszereplője, amely kivégzéssel végződött, 1574-ben Nagyharsányban részt vett Alvinczi György helybeli antitrinitárius prédikátor felakasztásában.⁵⁶ Siklósi a verse alatt utal rá, hogy ott volt Szigetvár ostro-

mánál, s megírja, hogy most Nagymaroson lelkész, ahol naponta láthatja a régi dicsőség emlékét, a visegrádi romokat és az egykori királyi kertet. Ő ismét nem szorítható be sémákba: nemcsak a hitbeli dolgok érdekelték, hanem (Baranyai Decsi Jánostól tudjuk) a magyar szólásokat és közmondásokat is gyűjtötte.⁵⁷ Barátai közé tartozott Huszár Dávid, Huszár Gál fia,⁵⁸ ez lehetett az összekötő kapocs közte és Forgách között. *Miskolci Puah Pál* váci prédikátor⁵⁹ 1565-ben Szikszai Fabricius Balázs tanítványa volt Kolozsvárott, s verset írt a Heltai Gáspár által sajtó alá rendezett Bonfini-kiadásba.⁶⁰ 1568. június 1-től 1570-ig Wittenbergben tanult.⁶¹ Kézikönyveinkben nem ő, hanem a 17. század első felében működött, azonos nevű fia szerepel többet.⁶²

Feltétlenül Forgách Imre gyűjtéséhez tartozónak kell tekintenünk a sziléziai szerzőktől származó kéziratokat is. Korábban is voltak sziléziai kapcsolatai,⁶³ de harmadik házassága éppen elegendő magyarázat arra, hogy miért írnak ezek a szerzők Zrínyi Miklósról. A boroszlói *Nicolaus Steinberg* (vagy *Steinberger*) (1543–1610) jó tanár és másodrendű latin verselő volt, ismerjük egy másik magyar vonatkozású művét is: 1598-ban elégiát írt Győr visszavételéről.⁶⁴ Ifjabb *Nicolaus Rhediger* (vagy *Rhedinger*) *von Strissa* (1555–1616) a művelt sziléziai nemesek közé tartozott, apja a boroszlói hercegség kapitánya volt.⁶⁵ A sziléziai származású *Bernhard Sturm* a morvaországi Jihlava (Iglau, Morvaigló) város főjegyzőjeként 1583-ban halt meg pestisben, így az ő esetében ismét bizonyított, hogy két epigrammáját Forgách emelte át ide. Egyetlen könyve, az „*Eteostichorum centuriae septem*”, az ittenihez hasonló latin verseket tartalmaz, amelyeknek kronosztichonjai megadják a megénekelt események évszámát.⁶⁵ Szintén itt kell megemlékeznünk *Salamon Besnerről*, akinek a neve mellett a „Germanus” jelző áll, ennél többet nem tudunk róla. Két verse közül az egyik Forgách Imre és Zrínyi Katalin házasságáról szól, így feltehetően ezek is a Wittenbergbe küldött alapkézirat részei voltak.

Utoljára említtem, de alapvető fontosságú kérdés, már felületes szemlélő számára is nyilvánvaló, hogy a kötet metszeteit szintén Forgách küldte ki Wittenbergbe. Ezek: a Zrínyi-címer, Zrínyi páncélos képe, Zrínyi a kirohanás előtt, a Forgách-címer

és a szász hercegi címer. A Zrínyi Miklóst a kirohanás előtt ábrázoló kép mellett megőrződött az „öskézirat” eredeti címlapja, amely így hangzik: „Effigies Nicolai comitis Zerinii una cum aliquot epitaphiis et carminibus in laudem eius scriptis”, s az oldal alján ott az egyértelmű kijelentés, hogy ezt Forgách készítette az apósáról (P.C. = pingi curavit)⁶⁷. Valószínűleg a páncélos kép is ismert volt Magyarországon, a költő Zrínyi Miklós 1662-es könyvtárjegyzékében szerepel ugyanis a következő tétel: „Imago Illustris Comitis Nicolai A Zrini Armati et praefecti Zigethi cum aliquot epitaphiis et Historia Zigethi. Liber tenuis et antiquus in membrana simplici scripta, folio 4.”⁶⁸. Ugyanazt a kifejezést használja a jegyzék (imago armatus), mint a Zrínyi-album, de érdekes módon a „Historia Zigethi” cím egyértelműen Ferenac Črnko beszámolójára utal, amelyet Samuel Budina ilyen címen fordított le latinra.⁶⁹ A Zrínyi-könyvtár negyedréteg alakú kódexe így nem tartozhat teljes egészében a Zrínyi-album forrásai közé, mivel Budina fordítását (mint később még lesz róla szó), Petrus Albinus Wittenbergben csatolta a gyűjteményhez, csupán a kép és a versek felhasználására gyanakodhatunk. Más jelek is arra mutatnak, hogy egy kép, és a hozzá kapcsolódó versek gyűjteménye már az 1570-es évek közepére összeállt: ha a Zrínyi-képmáshoz kapcsolódó szerzők névsorát végignézzük (Nicolaus Rhedinger, Péchy Gáspár, Siklósi Miklós, Miskolci Puah Pál, Cibrádi Mihály mint ceglédi rektor és Szikszai Hellopaeus Bálint), meglepve vehetjük észre, hogy köztük van az 1575. március 3-án elhunyt Szikszai Hellopaeus és az 1576. november 20-án meghalt Péchy Gáspár. Szikszai Hellopaeus halálakor Forgách Imre még Perényi Erzsébet férje volt, így az is elképzelhető, hogy ezt a korai antológiát nem ő állította össze. *Ennek az első gyűjteménynek feltehetően Péchy Gáspár lehetett a szerkesztője*, legalábbis így értelmezhető Ilóczy Mátyás egyik versének a címében olvasható ajánlás: „Ad Gasparem Pechy et alios, qui illustris comitis Nicolai Zerini pro patria fortissime nec minus magnanime occumbentis virtutem grata pietate, et uti patrem patriae celebrant”.⁷⁰ Barátja halála után – különösen mivel a Zrínyi-családnak is tagja lett – Forgách vette át a kéziratot, s ő egészíthette ki testvére történeti munkájával, valamint Sommer, Scheseaus, a sziléziaiak és a

három hódoltsági magyar versével. Feltételezéseimet alátámasztja az a kép is, amely Zrínyi Miklóst a kirohanás előtt ábrázolja, és amelyet már idézett eredeti címe 1576 utánra datál, mivel Zrínyit Forgách apósának nevezi. Ez az ábrázolás tökéletesen megegyezik Forgách Ferenc históriájának az Albumban szereplő kiegészítésével, amelyet Forgách Imrének tulajdoníthatunk: eszerint Zrínyi nem vett fel páncélt, vörös selyem ruha volt rajta, bal kezében egy aranyozott zászlót fogott, ennek egyik oldalán a Habsburgok, másik oldalán Magyarország címere volt, jobb kezében pedig egy kardot tartott. Az csak látszólagos ellentmondás, hogy Szikszai Hellopaeus Bálint egyik verse szintén egy kirohanás előtti képhez íródott, ez az ábrázolás feltehetőleg a páncélos lehetett, amelyet Szikszai tévesen gondolhatott az utolsó Zrínyiképek.

Legutóbb Galavics Géza elemezte annak a jelentőségét, hogy a Thúróczy-krónika Hunyadi János metszete után ez az első olyan hazai kezdeményezésre született irodalmi mű, amely egy történelmi hős képmását is közli, s hogy (ha kezdetleges módon is) összekapcsolódik a latin vers a képpel.⁷¹ A képzőművészet természetesen jelen volt a kor életében, s Forgách Imre udvarában is. 1585-ben – feltehetően a leánykérés miatt – egy flamand festő lefestette Forgáchot, aki a festmény egyik példányát elküldte Hugo Blotiusnak Bécsbe.⁷² Ez a kép ma is ismert, csupán a későbbi korból származó felirat értelmezte az évszámot tévesen a halálozás dátumának.⁷³ A külföldön peregrináló diákok körében elterjedt a történelmi témájú ábrázolások gyűjtése, 1579-ből híres magyar hadvezérek arcképeinek küldéséről van adatunk,⁷⁴ 1588-ban pedig a szikszói csatáról készült metszetet mellékeltek egy erről beszámoló levélhez.⁷⁵ *A tények ismeretében finomítanunk kell a helvét irányú (református) egyház és általában a protestantizmus valamint a képzőművészet kapcsolatáról kialakult nem egyszer egyoldalú képet*, gondolva itt az olyan értelmiségi portrékra is, mint amilyen megjelent Szegei Kis Istvánról⁷⁶ és Baranyai Decsi Jánosról.⁷⁷

Maguknak az albumbeli fametszeteknek az elkészítését (egyetértve Galavics Gézával) wittenbergi illetve németországi mesternek kell tulajdonítanunk, nyomtatékosan hangsúlyozva,

hogy a képek, amelyek alapján a metsző dolgozott, Magyarországon keletkeztek (kivéve talán a szász hercegi címert). Ugyancsak wittenbergi kezdeményezés volt (feltehetően a nyomdászé), hogy a két Zrínyi-ábrázolásból és a Zrínyi-címerből, valamint Albinus néhány verssorából egy egylapos különlenyomat készült.

IV.

Forgách Imre Wittenbergbe küldött kézírata az 1586-os esztendő folyamán kiegészült az ott tanuló magyarországi diákok latin alkalmi költeményeivel. Jóllehet tudjuk, hogy négyen közülük Forgách-alumnusok voltak, mégis elsősorban Petrus Albinus kezét kell ebben látnunk. A szerzők egy része szlovák lutheránus volt, más részük a wittenbergi magyar coetus helvét irányú (református) tagja.

*Nicolaus Baticius*⁷⁸ és *Jeremias Sartorius*⁷⁹ Árva vármegyei szlovák tanuló Forgách Imre költségén tanult a wittenbergi egyetemen. Barátok voltak, s mindketten ugyanazon a napon iratkoztak be: Baticius Ungarus-nak, Sartorius pedig Sclavus-nak nevezte meg a nemzeti hovatartozását.⁸⁰ Mindkettőjük életrajza jól ismert: Sartorius 1586-ban hazatért, az őt búcsúztató nyomtatványban – mint már említettem – Petrus Albinus is verssel szerepel,⁸¹ Baticius pedig 1587. július 9-én felszentelték Wittenbergben trencsényi prédikátornak.⁸² Egymást váltotta később a két barát az Árva vármegyei Nagyfalu (Velična) és Trencsén lelkesi állásában: Sartorius 1604 tavaszán halt meg, mint trencsényi prédikátor, Baticius pedig 1635-ben, mint nagyfalui elsőpap és egy ideig esperes. Baticiusnak a múlt században még megvoltak Pannonhalmán a naplőfeljegyzései, amelyeket egy Eber-kalendáriumba írt, ez a kötet ma lappang, csak egy kivonatos és pontatlan másolata ismert.⁸³ E napló és latin alkalmi verseik alapján munkásságukat a szlovák irodalomtörténet is számontartja.

A wittenbergi magyar coetus tagjait sorra véve nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a társaság már az 1560-as évek második fele óta kiemelkedő szellemi központja volt a magyar későhumanizmusnak, s fejlődése csúcspontjára éppen az 1580-as években ért. Ellentmondásos helyzetére jellemző: tagjai helvét

irányúak voltak egy lutheránus egyetemen, melanchthoniánusok ott, ahol egyre inkább eluralkodott az orthodoxia. I. Keresztély rövid uralkodása (1586–1591) látszólag fellélegzést hozott, de ezidőben már az ismét helvét irányúvá vált heidelbergi egyetem kezdte a diákokat magához vonzani. Az 1592-ben hozott wittenbergi kitiltási határozat aztán – visszavonása ellenére is – megpecsételte a coetus sorsát. Sorvadásnak indult, s ez elsőként a tudományos életben látszott meg: megszűntek a disputációk, a beszédek, az alkalmi kiadványok. Ha a Zrínyi-albumot vizsgáljuk, bele kell illesztenünk a coetus történetébe is: megjelenésekor, 1587-ben volt a kutatók többsége szerint a legélénkebb az ottani szellemi élet, elsősorban annak köszönhetően, hogy ott tanult Forgách Mihály, Péchy Zsigmond, Máriássy Zsigmond (s nevelőjük, Krakкаи Demeter) valamint Baranyai Decsi János és tanítványa, losonci Bánffy Ferenc.⁸⁴ Erre a kérdéskörre most csak utalhatunk, alaposabb elemzést a coetus történetének irodalmi szempontú, monografikus feldolgozása adhat majd.

Cibrádi Mihály, aki még mint ceglédi rektor szerzett verset a Forgách Imre által itthon összeállított kéziratba, Forgách-alumnusként 1586. november 15-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, és 20-án iratkozott be az egyetemre.⁸⁵ Számos alkalmi költeménye jelent meg különböző kiadványokban, utoljára 1589. március 25-én, a Péchy Zsigmondot Wittenbergből hazaindulásakor búcsúztató nyomtatványban találkozunk vele,⁸⁶ ez után nyomavész. Ő írta Petrus Albinus mellett a Zrínyi-album második ajánlását Forgách Imréhez, szövegének Magyarország akkori romlásáról szóló része szó szerint egyezik egy év nélküli levelével, amelyet Johann Jakob Grynaeus bázeli egyetemi tanárnak írt.⁸⁷

Csanádi János szintén Forgách Imre alumnusa volt,⁸⁸ 1584. december 12-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 22-én iratkozott be az egyetemre. Ő volt a senior, a coetus vezetője Forgách Mihályék idején, 1587. június 6-tól 1588. januárjáig⁸⁹ – Ebből következően számos akkori nyomtatványban találkozunk a nevével. Verset írt többek között Forgách Mihály „De peregrinatione” című beszédéhez, Péchy Zsigmond egy orációjához és Baranyai Decsi János Hodoeporiconjához. 1588. január

22-én, amikor hazaindulni készült Magyarországra, búcsúverseket tartalmazó kiadványt jelentettek meg a honfitársai.⁹⁰ Egyetlen további adatunk: 1599-ben a Szatmár vármegyei Lázáriban volt prédikátor.⁹¹ Petrus Albinus ajánlása szerint egy előszót is írt a Zrínyi-albumba, amelyet a magyar ifjúsághoz címzett,⁹² ezt azonban hiába keresnénk, valamilyen okból kimaradt.

Budai (Borbély) János és *(Debreceni) Csorba István* szereplésének a Zrínyi-albumban nem tudjuk az okát, ha csak Budai esetében a hódoltsági származást nem tekintjük indoknak. Budai Borbély János 1585. január 22-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja és február 8-án iratkozott be az egyetemre. 1586. augusztus 10-én még itt volt,⁹³ szeptember 23-án azonban már a heidelbergi egyetemen találjuk.⁹⁴ További sorsáról nem tudunk, nem lehet azonos azzal a Budai Jánossal, aki 1586 júniusa és 1590 között az ungi esperességben volt lelkész.⁹⁵ Debreceni Csorba István 1584. június 28-án lett a coetus tagja, s július 6-án iratkozott be az egyetemre.⁹⁶ 1586. szeptember 23-án Budai Borbély Jánossal együtt írta be a nevét a heidelbergi egyetem anyakönyvébe,⁹⁷ majd a következő évben hazatért, és a debreceni iskola rektora lett. Az ő idejében (1588-tól) kezdték el vezetni azt az anyakönyvet, amely a nagyobb diákok nevét tartalmazza.⁹⁸

Nem szerzője a Zrínyi-albumnak, mégis külön meg kell emlékeznünk *Tolnai Garai János*ról, Rákóczi Zsigmond alumnusáról, aki ekkortájt írt Zrínyi Miklósról egy elégiát. Horányi Elek szerint ez volt a Wittenbergben megjelent (s azóta elveszett) latin verseskötetének legszebb darabja.⁹⁹ Tolnai Garai 1587. november 4-én lett a coetus tagja, s 17-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre,¹⁰⁰ elismert és tehetséges tagja volt a magyar társaságnak. Nyomtatásban megjelent filozófiai tartalmú beszédéhez Forgách Mihály szerzett üdvözlőverset,¹⁰¹ s mikor 1589-ben hazaindult, Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár (akiről Petrus Albinus kapcsán már volt szó) írt neki prózai búcsúztatót.¹⁰² További sorsáról nem tudunk, beiratkozásának dátumából következően Zrínyiről szóló költeményében már az Album hatását is kell látnunk.

A *Zrínyi-album* harmadik rétegét *Petrus Albinus epigrammái*, s az általa máshonnan átvett szövegek alkotják. A kötetet úgy szerkesztette meg, hogy az ő költeményei nyitják, s mellettük vannak a fametszetek, amelyekhez kapcsolódnak. Ennek az első blokknak a jó része egyébként minden magyarázat és logikai kapocs nélkül újra le van nyomtatva a másik Forgách által küldött mű, Johann Sommer Heraklides Jakab-életrajza előtt. Ott van a Forgách-címer, a páncélos Zrínyi-kép, a Zrínyi-címer, a szász címer, míg a kirohanás előtti kép elmaradt.¹⁰³ Magukról az epigrammákról sok mondanivalónk nem lehet, a kor átlagszínvonalát tükrözik, a szerzőnek szemmel láthatóan nem a latin verseselés a fő erőssége.

A könyv vége felé *Petrus Albinus*nak az olvasóhoz címzett rövid előszava tudatja, hogy itt az ő kiegészítése következik. A központi szerepet *Ferenac Črnkonak Samuel Budina* által latinra fordított beszámolója kapta.¹⁰⁴ Ez – mint a Zrínyi-könyvtár katalógusának idézett helye mutatta – itthon is közkézen forgott, Forgách Imre összeállításából azonban valamiért kimaradt. A latin fordítás először Bécsben jelent meg 1568-ban¹⁰⁵ *Budina* előszavával, *Zrínyi sírfeliratával*, az elesett törökök létszámának becslésével, *Paulus Fabricius* udvari orvos és matematikus valamint bécsi egyetemi tanár¹⁰⁶ és *Gaspar Sitnick* versével, s a laibachi (ljubljanai) *Johann Gebhard* elégiájával. Ez a nyomtatvány nagyrészt egyezik a Zrínyi-album *Albinus*-féle toldalékával, mégsem lehet annak a forrása, hiszen nemcsak többletet nyújt ahhoz képest (ajánlás, egy „*Aliud*” című költemény és *Johann Gebhard* verse), hanem hiányzik is belőle egy poéma, amely amabban megvan. A bécsi latin kiadás szövege hat évvel később újra felbukkant *Simon Schardius* Bázelen megjelent német történelmi antológiájában:¹⁰⁷ itt kapcsolódott hozzá először *Hieronymus Wolf* (1516–1580),¹⁰⁸ jeles német humanista harmas költeménye *Szigetvár* és *Gyula* elestéről, valamint *Németország tehetetlenségéről*, s itt már nincs meg *Johann Gebhard* elégiája. Minden bizonnyal *Schardius* volt *Albinus* forrása, egyetlen verset (az „*Aliud*” megjelölésűt) hagyott ki csupán belőle.

A továbbiakban Schardius összeállítása és a Zrínyi-album egyformán jelen volt az európai történetírói hagyományban: Bongarsius 1600-as antológiája bevallotta Schardiusból nyomtatja újra a vonatkozó részt,¹⁰⁹ míg Nicolaus Reusner 1603-ban a Zrínyi-albumot használja, s átveszi belőle a feltehetően Forgách Imre által bővített és átdolgozott Forgách Ferenc-részletet is Szigetvár elestéről.¹¹⁰ Petrus Albinus azáltal, hogy a külföldön már jól ismert Budina-fordítást és a körülötte hagyományozódó verseket betoldotta, kiegészítette az Albumot a horvát-szlovén humanisták Zrínyi-kultuszának emlékeivel, s teljessé, európai távlatúvá tette a gyűjteményt – külön kiemeli ezt a záródarab: Hieronymus Wolf műve.

VI.

A Zrínyi-album Forgách Imre kiadási programjának egy részét alkotta csupán – ezt Kovacsóczy Farkasnak 1588. április 13-án írott leveléből tudjuk.¹¹¹ Ekkor még nem értesült róla, hogy a kéziratok az előző évben megjelentek Wittenbergben, s úgy nyilatkozott: rövidesen napvilágot lát Johann Sommer műve, továbbá testvérenek, Forgách Ferencnek históriájából a Szigetvár ostromáról szóló rész, s harmadikként nevesebb magyar humanista költők latin epigrammái. Három művet említ, s emiatt levelének szövege kétféleképpen értelmezhető. Lehetséges, hogy a Zrínyi-album általa gyűjtött epigrammáit külön veszi fivére művétől, s ezeket nevezi harmadik munkának, de az is elképzelhető, hogy a Zrínyi-albumból csak Forgách Ferenc históriáját emeli ki, s a harmadik egy általunk nem ismert latin versantológia. Ez utóbbi esetben hasonló összeállításról lehet szó, mint a David Pareus által később kiadott „*Delitiae poetarum Hungaricarum*”¹¹², amely Janus Pannonius, Johann Sommer, Thúri György és Filiczki János szerzeményeit foglalja magába, de mivel annál jóval korábbi, tartalmazhatott számunkra ismeretlen verseket is. Két műről is ír még Forgách, amelyek kiadását fontolgatja, de úgy látja, hogy nem fog sikerülni: az egyik a testvére, a másik Péchy Gáspár históriája. Forgách Ferenc munkájával

kapcsolatban politikai aggályai lehettek (hisz a Zrínyiről szóló eredeti szöveg is közölhetetlen lett volna az Albumban!), Péchy Gáspár műve sajnos elveszett, így közelebbit nem tudunk mondani róla.

Egy humanista műveltségű magyar főnemes rangos külföldi házasságkötése így is két fontos nyomtatvánnyal ajándékozott meg minket, a Zrínyi-album nélkül kétségkívül jóval kevesebbet tudnánk a magyar későhumanizmusról. Egy jelentős történelmi eseményre való sajátos reagálást látunk itt: latin nyelvű történeti műveket, epigrammákat, elégiákat, képeket és családi címereket. Tematikus gyűjtemény ez, amely két évtizedet (1567–1587) ölel át, bizonyítva a Zrínyi-kultusz magyarországi és európai jelenlétét, s maga is erősítve azt. *Itt alakul ki először a vesztes győzelmének mítosza, amely a magyar történelem alakulása folytán oly nagy szerepet kapott később is a gondolkodásunkban, s amely a „Szigeti veszedelem” egyik központi gondolata.*¹¹³ *Latin nyelven formálódik mindaz, ami a következő században majd magyarul szólal meg.*

A 16. század magyar nyelvű irodalma a fontos eseményekre még csupán históriás énekkel reagált, s Forgách Imre számára a jelek szerint Rimay János személye jelentette az egyetlen összekötő kapcsot a magyar világi literatúrával. Noha Rimaynál együtt volt a humanista műveltség és a magas szintű magyar irodalom művelésének igénye, már egy más kornak kellett ahhoz eljőnie, hogy a Zrínyi-téma magas színvonalú, magyar nyelvű eposz témájává lehessen.

*

Hasonmás kiadásunk négyszáz év óta először ad megbízható képet erről a fontos irodalmi és művelődéstörténeti dokumentumról, mivel az egyetlen előzmény, Hegedűs István 1906-os szövegközlése, nem eléggé pontos, nem tartalmazza a prózai részeket és a képeket, a versek közül néhányat kihagy és a többi sorrendjét is felforgatja.¹¹⁴ Itt az ideje, hogy Karenovics József¹¹⁵ és Écsy Ö. István¹¹⁶ elavult és amatőr jellegű összefoglalásai után komolyan foglalkozzon vele a mai tudományos kutatás.

Szabó András

THE ZRÍNYI ALBUM

The volume called The Zrínyi Album, commemorative of Miklós Zrínyi who died a hero's death in defence of the fortress of Szigetvár in 1566, was published in Wittenberg, in 1587. The figure of the Hungarian magnate who was defeated by the Turks, yet morally overcame them became popular at that time mainly through the Latin Humanist literature. The compilation of this volume was initiated by Zrínyi's son-in-law, Imre Forgách, an outstanding figure of the late Humanist movement in Hungary. He wrote historical studies, he was an esteemed member of the Hungarian Humanist circles and carried on correspondence with, among others, Karol Žerotín, Hugo Blotius, András Dudith, and Théodore de Bèze. By way of his third marriage he became a relative of the Saxon Prince's family and, thus, it became even easier for him to get some manuscripts printed in Wittenberg. The volume as it stands was given its form by Petrus Albinus (Weiss), a professor of the Wittenberg University, then a secretary and archivist of the Saxon Prince, and as a historian an esteemed member of the European late Humanist society of scholars.

The work itself consists of three layers. The first is the documents sent to Wittenberg by Forgách, summarizing very well the Hungarian literary manifestations of the cult of Zrínyi. The second layer consists of the poems of Hungarian Reformed and Slovakian Evangelical students of the Wittenberg University. And the third layer is Albinus's occasional poems and some works borrowed from the Croatian, Slovenian and European literature on Zrínyi. The pictures, as it is witnessed by the accompanying poems, are of Hungarian origin, and it is by them that the publication became a really representative volume. Of the further publication plans of Forgách, there is only one book realized, the *Vita Jacobi despotae...* by Johann Sommerz (Bibliotheca Hungarica Antiqua XVI.), published in the same year, edited by Albinus again, in Wittenberg. The significance of The Zrínyi Album is underlined by the fact that it is an important antecedent of the Hungarian epic poem on the same topic, written in the 17th century by Miklós Zrínyi (the grandson of the commander), under the title „The Siege of Sziget”.

JEGYZETEK

- ¹ RMK.III.765.
- ² KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Második, átdolgozott kiadás, Akadémiai Kiadó Bp. 1964. 133–136.
- ³ Siegmund KENDE, *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi*, Wien 1894. 3.
- ⁴ KLANICZAY Tibor i.m. 122–138.
- ⁵ Forgách Imre életrajzának legfőbb forrása: BÁRTFAI SZABÓ Kászló, *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*, Esztergom 1910.
- ⁶ *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, Közzéteszi a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja, Magyar Iparművészeti Főiskola Bp. 1970.
- ⁷ BÁRFAI SZABÓ László, *Ghymeszi Forgách Ferenc 1535–1577*, Bp. 1904. 86.
- ⁸ Forgách Imre meghívója Kassa városának, Archiv mesta Košic (Kassa város levéltára), Schwarzenbachiana No. 2919.
- ⁹ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 9. kötet, Pest 1862. 230, 232. – FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos, *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*, Pest 1873. 68–69.
- ¹⁰ Naplójának eredetije elveszett, közel egykorú másolata: Magyar Országos Levéltár (ezentúl: MOL), Archivum familiae Thurzó E 196. 3. cs. fasc. 7. ff. 112–128. – Ismertetése: KOMÁROMY András, *Forgách Imre naplója*, in *Turul* 1889. 70–78.
- ¹¹ KOMÁROMY András, *Hol és mikor halt meg Huszár Gál?* in *MKSz* 1888. 210–216.
- ¹² BÁRTFAI SZABÓ László i.m. (1910) 315. – ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*, in *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XIII. kötet, Bp. 1929. 28.

- ¹³ SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés*, in Századok 1886. 851–866.
- ¹⁴ Staatsarchiv Wien, Ungarische Akten (MOL mikrofilmtára W 701.) fasc. 111. ff. 126–127.
- ¹⁵ Az eredeti nyomtatvány lappang, de igen sok másolata ismert, lásd pld.: MOCSÁRY Antal, *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*, IV. kötet, Pest 1826. 177–186.
- ¹⁶ Forgách Imre levele Pálffy Miklóshoz, Trencsén 1586. január 17. Státny Ústredny Archív SSR, Bratislava (Szlovák Központi Állami Levéltár, Pozsony), Pálffy család központi levéltára, Všeobecna rubrika D. A.I.L.3, F.8, ff. 465–466.
- ¹⁷ Nádasdy Ferenc levele Ernő főherceghez, Csejte 1586. február 24. Staatsarchiv Wien, Ungarische Akten (MOL W 704. mikrofilmtékercs), fasc. 117. f. 35–35v.
- ¹⁸ Huszár János levele Kassa város tanácsához, Komjáti 1583. szeptember 9. Közli PAIKOSS Endre, in Sárospataki Lapok 1886. 500–501.
- ¹⁹ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Akadémiai Könyvkiadó Bp. 1959. 410–411. – Ugyaninnen tudjuk (336–337), hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár Foliopostillája Forgách Imre nevét és címerét viseli a kötésén, s hogy bele van kötve véletlenül néhány lap szerzői korrektúra, amely alapján a többi példányt nem javították.
- ²⁰ *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*, Sajtó alá rendezte STROMP László, Bp. 1905. 81, 83, 86, 94–95, 116.
- ²¹ MOL Forgách család levéltára P 287. Series I. Fasc.T. (34.cs.) No.10.
- ²² *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Kiadja KLANICZAY Tibor, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1982. 822–829.
- ²³ Karol Žerotín levele Forgách Imréhez, Rosice 1596. június 9., in Peter CHLUMECKY, *Carl von Zierotin und seine Zeit 1564–1615*, Zweiter oder Beilagen-Band, Brünn 1879. XXIV–XXV.

- ²⁴ Rimay János államiratai és levelezése, Szerkesztette IPOLYI Arnold, Bp. 1887. 3–45.
- ²⁵ Forgách Imre levele Kovacsóczy Farkashoz, Trencsén 1588. április 13., in Történelmi Tár 1892. 696–697.
- ²⁶ Lásd a 15. jegyzetet!
- ²⁷ SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczy Farkas 1576–1594*, Bp. 1891. 91.
- ²⁸ Forgách Imre levele Nagyszombat város tanácsához, Bicsé 1578. június 5., Regesztáját közli THALLÓCZY Lajos, in Történelmi Tár 1878. 364.
- ²⁹ Peter CHLUMECKY i.m. XXIII–XXXIII.
- ³⁰ ERNUSZT Johanna, *Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius*, in A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve, X. évf. 1940. 44–46.
- ³¹ Emerici FORGACH Pannonii ... *Narratio de victoria nostrorum ad Zikzovium in Hungaria anno 1588*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol.Lat.4034. 10 f.
- ³² Forgách Imre levele Thurzó Györgynek, Bruno (Brno?) 1596. augusztus 3., MOL Thurzó család levéltára E 196. 25.cs. III.cs. No.231. (A levélre Herner János hívta fel a figyelmemet.)
- ³³ A mű egyetlen szakirodalmi említése: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp. 1975. 250. — Bartoniek láthatóan nem olvasta el alaposan a kéziratot, s nem tájékozott a szikszói csatával kapcsolatban sem, ezért véli úgy, hogy egy „elszigetelt esemény” kap itt túl hatalmas előtörténetet.
- ³⁴ Életrajza: *Neue Deutsche Biographie*, I. Band, Duncker und Hombolt Berlin 1953. 151.
- ³⁵ A kérdéskör (sokak által vitatott!) összefoglalási kísérlete: Thomas KLEIN, *Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen 1586–1591*, Böhlen Verlag Köln – Graz, Köln 1962.

- ³⁶ SZABÓ András, *Matthaeus Dresser és magyar barátai*, (Megjelenés alatt a szegedi „Adattár” sorozatban.)
- ³⁷ RMK.III.655, 658.
- ³⁸ RMK.III.665.
- ³⁹ RMK.III.674.
- ⁴⁰ RMK.III.755. — A kézikönyv nem jelzi a leírásban, hogy Albinus is szerepel a nyomtatványban.
- ⁴¹ RMK.III.764.
- ⁴² WACZULIK Margit, *Szigetvár 1566 évi ostroma az egykorú történetírásban*, in *Szigetvári Emlékkönyv, Szigetvár 1566 évi ostromának 400. évfordulójára*, Szerkesztette Rúzsás Lajos, Akadémiai Kiadó Bp. 1966. 294–297.
- ⁴³ *Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar története 1540–1572*, Közli MAJER Fidél, Pest 1866. 325–327.
- ⁴⁴ Vö.: FORGÁCH Ferenc i.m. 321–322.
- ⁴⁵ Lásd Petrus Albinus előszavát: A 4v–B 1r. — Az általam használt Iovius-kiadás (amely nem azonos az Ilóczy által használttal, amint az a lapszámozásból kiderül): Pauli IOVII Novocomensis, episcopi Nucernini, *Historiarum sui temporis tomi I–II*. Lutetiae Parisiani, ex officina typographica Michaelis Vascosani 1558–1560. II. kötet 198–199. — Ilóczy a 36. könyv végét vette át az utolsó mondatot kivéve, amely arra utal, hogy Zrínyi jutalmat várt barátja, Katzianer megöletéséért.
- ⁴⁶ KOMÁROMY András i.m. (1889) 76.
- ⁴⁷ Péchy Gáspár levelei Nádasdy Tamás országbíró, országos főkapitányhoz, későbbi nádorhoz, PIEIDEL Ambrus fordításai latin eredetiből, in *Magyar Családtörténeti Szemle* 1937. 7–10, 49–51, 80–82, 109–110, 167, 202–203.
- ⁴⁸ Lásd a 25. jegyzetet!
- ⁴⁹ Lásd a 6. jegyzetet!
- ⁵⁰ Lásd: F 4r. — rövidítve így van a neve: „Ilowz.”

- ⁵¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1977. 601–602.
- ⁵² ÉCSY Ö. István, *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben*, Csurgó 1935. 59–63.
- ⁵³ ZOVÁNYI Jenő i.m. (1977) 549.
- ⁵⁴ Christian SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, Edidit Franciscus Csonka, Akadémiai Kiadó Bp. 1979. 11–17, 107–108, 309–310.
- ⁵⁵ *Vita Jacobi despotae Moldavorum reguli descripta a Johanne Sommero Pirnensi, edita sumptibus ... Emerici Forgach ... una cum explicatione ... Petri Albini Nivemontii ...*, Witebergae per haeredes Johannis Cratonis 1587. (RMK III. nem ismeri)
- ⁵⁶ SZABÓ Károly, *Adalék a magyarországi unitáriusok XVI. századi történetéhez*, in Keresztény Magvető 1872. 248–252.
- ⁵⁷ BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Graecolatino-ungaricorum chiliades quinque ...*, Bartphae 1598. Klösz Jakab (RMNY 815.) Előszó, A 8r.
- ⁵⁸ Huszár Dávid latin verse Siklósi Miklóshoz a következő nyomtatvány végén: *Az alsó és felső Baranyában való ecclesiáknak articulusi, melyek Hercegszőlősen irattanak ... anno Domini 1576. 16. Augusti*, Pápa 1577. Huszár Dávid (RMNY 393.)
- ⁵⁹ SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale) 1941. 78. – Mint váci prédikátor 1579-ben pénzt küldött a coetusnak.
- ⁶⁰ Antonio BONFINI, *Historia inclityi Matthiae Hunyadis ...*, Claudiopoli 1565. Heltai Gáspár (RMNY 209.)
- ⁶¹ SZABÓ Géza i.m. 39, 86, 136.
- ⁶² ZOVÁNYI Jenő i.m. (1977) 408.

- ⁶³ 1577. november 30-án például egy oppelni orvost ajánlott Nagyszombat város tanácsának, s felajánlotta, hogy mivel úgyszéppen oda készül, elhozza magával. — Lásd a 28. jegyzetet!
- ⁶⁴ *Allgemeine Deutsche Biographie*, 35. Band, Leipzig 1893. 690.
- ⁶⁵ Johanni Henrici CUNRADI, *Silesia togata ...*, edidit Caspar Theophil Schindlerus, Lignicii sumptibus haeredum Rorlachianorum anno 1706. 240.
- ⁶⁶ Nicolai HENELII ab Hennefeld, *Silesiographia renovata ...*, Wratislaviae et Lipsiae apud Christianum Bauchinum bibliopolam anno 1704. 425–426.
- ⁶⁷ Lásd: F 1r.
- ⁶⁸ Siegmund KENDE i.m. 61. — A csáktornyai Zrínyi-könyvtár katalógusa, 1662. október 10., III. Historici Pannonicae et Orientalium No.36.
- ⁶⁹ Lásd a 105. jegyzetet!
- ⁷⁰ Lásd: G 1r.
- ⁷¹ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Képzőművészeti Kiadó Bp. 1986. 22–23.
- ⁷² ERNUSZT Johanna i.m. 45.
- ⁷³ A festményt közli: BÁRTFAI SZABÓ László i.m. (1910) 265.
- ⁷⁴ Károlyi Mihály levele Johann Jakob Grynaeushoz, Frankfurt am Main 1579. szeptember 14., Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Handschriftenabteilung, Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum (Ezentúl: Sup.ep.) (4°) 22, fol. 200v-204r.
- ⁷⁵ Fegyverneki Izsák levele Johann Jakob Grynaeushoz, Sárospatak 1589. április 1., Sup.ep. 53, fol. 298v–305r.

- ⁷⁶ SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae loci communes*, Basileae ex officina Pernea per Conradum Waldkirch 1585. (RMK.III.740.) – A címlével hátlapján található a Szegedi-ről készült fametszet.
- ⁷⁷ BARANYAI DECSI János, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici ...*, Claudiopoli 1593. typis Heltanis (RMNY 719.) – A mű néhány példányában megvan a szerző fametszetű képe.
- ⁷⁸ *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, Matica Slovenska Martin 1986. 164.
- ⁷⁹ Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoriae Ungarorum, qui in ... universitate Vitebergensi ... studia ... confirmarunt*, Pesthini 1817. 79.
- ⁸⁰ *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad MDCII.*, Volumen secundum, Halle 1894. (Ezentúl: AAV.II.) 318, 320.
- ⁸¹ Lásd a 40. jegyzetet!
- ⁸² STROMP László i.m. 86.
- ⁸³ *Extractus e diario Nicolai Baticii Arvensis verbi divini ministri in Warbow et Weliczna*, Rómer Flóris másolata, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 2422. – Ez a napló az egyik legfontosabb forrása Baticius és Sartorius életrajzának.
- ⁸⁴ A coetus történetének idáig egyetlen adatszerű összefoglalása: SZABÓ Géza i.m.
- ⁸⁵ SZABÓ Géza i.m. 141. – AAV.II.344.
- ⁸⁶ RMK III.798.
- ⁸⁷ Cibrádi Mihály levele Johann Jakob Grynaeusnak, Wittenberg ? augusztus 24. Sup.ep. (4°) 22, fol. 255v–256v.
- ⁸⁸ Cibrádi és Csanádi Forgách-alumnus voltáról Petrus Albinus ajánlása tudósít, lásd: B lv.
- ⁸⁹ SZABÓ Géza i.m. 141–142. – AAV.II.326.
- ⁹⁰ RMK III.764, 769. – SZABÓ Géza i.m. 67.

- ⁹¹ ZOVÁNYI Jenő i.m. (1929) 95.
- ⁹² „Admonitio ad juventutem Ungaricam”, lásd: B 1v.
- ⁹³ SZABÓ Géza i.m. 74, 141. – AAV.II.326.
- ⁹⁴ *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, Bearbeitet und herausgegeben von Gustav TOEPKE, II. Theil, von 1554 bis 1662, Heidelberg 1886. 128.
- ⁹⁵ ZOVÁNYI Jenő i.m. (1929) 114, 117.
- ⁹⁶ SZABÓ Géza i.m. 140. – AAV.II.323.
- ⁹⁷ Lásd a 94. jegyzetet!
- ⁹⁸ *Iskolatörténeti adattár*, II. kötet, Szerkeszti THURY Etele, Pépa 1908. 96.
- ⁹⁹ Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pars II. Viennae, Impensis Antonii Leovii 1776. 3–4.
- ¹⁰⁰ SZABÓ Géza i.m. 142. – AAV.II.353.
- ¹⁰¹ RMK III.783.
- ¹⁰² RMK III.799.
- ¹⁰³ Lásd az 55. jegyzetet! A Zrínyi-album C 2r–C 6v. lapjai vannak itt újra lenyomtatva.
- ¹⁰⁴ Črnko-ról: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, I. A–Dž, Matica Srpska Belgrad 1972. 511.
- ¹⁰⁵ *Historia Sigethi totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi ... ex Croatico sermone in Latinum conversa per M. Samuelem Budinam Labacensem ...*, Viennae Austriae ex officina Caspari Stainhoferi 1568. (RMK III.572.)
- ¹⁰⁶ Johann Christoph ADELUNG, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-lexiko ...*, Zweyter Band, C bis I, Leipzig 1787. 989–991.
- ¹⁰⁷ [Simon SCHARDIUS, *Scriptores Germaniae*] Tomus III. *Rerum gestarum, quae incurrerunt in Maximiliani II. Caesaris imperium ...*, Basileae 1574. Ex officina Henricpetriana, 2261–2274.

- ¹⁰⁸ *Allgemeine Deutsche Biographie*, 43. Band, Leipzig 1898. 755–757.
- ¹⁰⁹ J. BONGARSIIUS, *Rerum Hungaricarum scriptores varii...*, Francofurti apud haeredes Andreae Wechelii, Claudium Marnium et Joannem Aubrium 1600.)(6v, 521–535.
- ¹¹⁰ Nicolaus REUSNER, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus ... exegeses ...*, Francofurti impensis Claudii Marnii et haeredum Joannis Aubrii 1603. 138–168.
- ¹¹¹ Lásd a 25. jegyzetet!
- ¹¹² RMK III.1245.
- ¹¹³ KLANICZAY Tibor i.m. 135.
- ¹¹⁴ *Analecta recentiora ad historiam resurgentium in Hungaria litterarum spectantia ...*, Edidit Stephanus HEGEDŰS, Budapestini 1906. 321–356.
- ¹¹⁵ KARENOVICS József, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben*, Bp. 1905.
- ¹¹⁶ ÉCSY Ö. István i.m.

Ára. 60 Ft